

Илдико Лехтинен

Хельсинки

МАРИЙ КАЛЫК ВУРГЕМ, ТЫГЛАЙ ГЫЧ ТҮҢАЛЫН ПАЙРЕМ КОСТЮМ МАРТЕ

Пошкырт, Татарстан, Удмуртий але Пермь кундемлаште марий пайрем-влак кугу верым налыт. Тушто сылне түр, тасма да тыгыде шер дене сӧрастарыме мотор марий вургеман ўдырамаш-влакым ужаш лиеш. Нуно түрло түсан шовычым пидыт, южышт вуй йыр мотор тасмам келыштарат. ОҢыштышт тыгыде окса да шер дене ыштыме ший аршаш йылгыжеш. Ўдырамаш-влакын тўжвал сынышт вигак шинчалан перна – пеледыш гай веле койыт.

Ушыштем вигак йодыш-влак шочыт: «А тыглай кечын ўдырамаш-влак могай вургемым чият? Кушеч тыгай сылне тувыр ден сӧрастарыме арвер-влак? Постмодерн курымышто нуным кӧ түрла да урга?» Эше ик йодыш, очыни, эн тўҢжӧ: молан пайремыш марла, лач йўла дене келшышын чийыман? Костюм-влак регионьсо ойыртемьм почын пуат мо?

Тоштер коллекцийлаште да экспедиций жапыште вургемым шымлымаш

Этнологий – түрлӧ этнос-влакын вияҢме корныштым, идентичностьым да шке ыштыме тўвыра формо-влакым шымлыше науко. Калыкын культур ден йылмыже түрлӧ символ ден нормо-влакым шочыктат. Шанче шымлымашым эртараш шымлызе информатор-влакын полшымышт дене материалым пога. Клиффорд Гирц (Clifford Geertz) палемда: материалым иктешлымаш – кугу паша. Ондак шымлызе информатор дене мутлана да чыла мо кўлешым пога. Кокымшо этапыште тудым кагазыш кусара (текст семьн воза) да вара гына умылтарымашым пуа⁹². Тыште шымлызын верже моткоч кугу. Мутем информатор дене кылым муын моштымо да мутланьме годым икте-весым улымо нерген лиеш. Вет шымлызе ден информатор кок культуран улыт да түрлӧ йўлам кучат. Тыгодым шымлызе вес калыкын культурыжым улылаш тырша, тудым шкенжын дене таҢастара. Этнограф эре кок түрлӧ культур

дене – информатын да тудын обществыжын – да шке личный тўвыраж дене вашлиеш, да нунын коклаште пашам ышта.

Верлашке лектын коштмо йӧн (полевой шымлымаш) этнолог-влаккан калыкын материальный да духовный культурышт нерген уверым пуа. Тидлан мыняр жап кўлеш? Этнолог эн ондак у вер дене палыме лиеш да тудым шымла. Тидлан икмыняр жап кая. Вара тиде верыште илыше калыкын илышыжым эскера. Тыгодым этнолог верысе калыкын илыш-йўлаж почеш илен кертеш. Финн фольклорым шымлыше Лаури Хонко (Lauri Honko) шымлызе ден информантын вашкылышт шотышто палемда: верлашке лекме годымы шымлызе кусарышын, погышын да полышкалышын сомылжым шкетын шукта. Тўналтышыште тудо шке тўвыраж ден йўлажлан энгерта. Но вес калыкын илыш-йўлажым шымлыме годымы информант деч посна шымлызе шке научный планжым илышыш шындарен огеш керт. Тыште шымлызе ден информант кокласе вашкылым ойпидыш дене таҥастараш лиеш: нуно икте-весе шымлы пален налыт да мом ыштышашым кутырен келшат⁹³.

Посна калыкын (этносын) культурыжо шымлызын шинчаончылныжо кузе коеш? Икымше. Тиде культурым тудо огеш пале, сандене тўналтыште гипотез семын гына умыла. Жап эртымеке, калык йўлам утларак да утларак пален налеш. Тудлан тиде онай, сандене мо кўлешым умылашак тырша. Кужу жап ик верыште пашам ыштыше шымлызе, мутлан, тўп калык семын тунемын кертеш гынат, ончыкыжым тудым садак кучылташ ок тўнал. Тудын шке илышыже да тўвыраже. Шымлызе вес калыкын илышыжым эскера гына, южгунам, очыни, икгайлыкымат кычалеш. Но Лаури Хонкон палемдымыж почеш, тыгай «сентиментальный тыршымаш» пашаште ок полшо⁹⁴. Шымлызе, лачшымак йот кундем гыч толшо, вес калыкын илыш-йўлажым, койыш-шоктышыжым садак ӧрдыж гыч эскера. Тыгодым тудо шке шонымашыжым, шке йылмыжым арала, тидак палыдыме культурылан тўткышым ойыраш амалым ышта.

1981 – 1984 ийлаште тоштерласе коллекцийлаште марий калыкын материалый культурыж дене палыме лияш йӧнем ыле. Тыге мый Финляндийысе, Эстонийысе национальный, Будапештысе да Россияысе (ончыч тудо СССР калык-влакын кугыжаныш этнографий музейышт маналтын) этнографий тоштерлаште, тыгак Санкт-Петербургысо Пётр Великий лӱмеш «Кунсткамера» антропологий да этнографий, Озаҥысе Татарстан Республикын Калыкле, Уфасе археологий да этнографий, Йошкар-Оласе Т.Евсеев лӱмеш Калыкле тоштерлаште пашам ыштенам. Поян музей коллекцийлам, кидвозыш материал ден литературым негызлан налын, марий калыкын тукым гыч тукымыш куснышо да кызыт чийыме вургемжым шымлаш тӱҥалым. Вара умылышым: тоштерлаште аралалтше предмет-влак «йылмыдыме» улыт да мыйын чыла йодышемлан вашмутым пуэн огыт керт. Тидлан нуным «кутырыкташ» кӱлын. Тидлан полевой эскпедиций гына полшен керттын. Верлашке лектын пашам ыштыме нерген кажне этнограф шона.

Икымше экспедицием 1987 ийыште шыжым эртен. Раиль Гумерович Кузеев дене мутланен келшыме почеш Пошкырт кундемыш тунам ӱдырамаш-этнограф-влак гыч гына шогышо изирак группо мийыш. Марий информант-влакын шонымышт почеш, мемнан шанче группына йӧршын «йот» этнограф-влак дене пашам ыштен. Отрядым вуйлатышына калык куштымашым шымлыше пошкырт ӱдырамаш Лидия Нагаева калык пайрем, татар ӱдырамаш Флиза Фатыхова еш йӱла нерген материалым погеныт ⁹⁵. 1991 ден 1997 ийлаште, кеҥежым, Уфа оласе археологий да этнографий тоштер гыч вуйлатыше сомылжым Татьяна Миннихметова шуктен. Шкеже удмурт ӱдыр, тудат йӱла дене кылдалтше таҥастарыме материалым поген. Марий шымлыше институтын этнографий пӧлкажым вуйлатыше Тамара Молотова Киров кундемысе марий-влак деке мыйым 1994 ийыште, Удмуртийыш, Пермь кундем ден Свердловск областьыш 1996 ийыште намиен коштыктыш. Финляндийын да Россияын науко академий-влакын пырля пашам ыштымыштлан кӧра 1997 ийыште мый Свердловск областьысе яллаште

лийынам. 1997, 1998 да 2006 ийлаште Пошкырт кундем Мишкан районысо Чорай селаште калык вургем вашталтме шотышто материалым погенам. 2009 ий августышто ончыч экспедицийыште лийме верлаште лияш угыч пиал логале. Тушко Т.Евсеев лүмеш Калыкле тоштерын пашаеҥышт – науко паша шотышто директорын алмаштышыже Надежда Большова, тунам эше самырык студент Дмитрий Байдимиров – дене пырля миенам. 2015 ийын кеҥежым экспедицийыш мийыше-влак коклаште мый денем пырля Тамара Молотова, Анастасия Айгузина ден Дмитрий Байдимиров лийыныт. Мый Татарстан Республикын түрлө верлаштыже илыше марий-влакын тыглай кечын илымыштым да пайремыштым шымленам ⁹⁶.

Финляндийысе национальный тоштерын коллекцийлажым ончен-шымлен лекмеке, тыгай иктешлымашыш шуым: марий калык вургемыште тўн шотышто ош тўс кучылталтеш. Финн ученый А.О.Хейкель Чорай ялыште тошто марий ўдырамаш тувырым да 1884 ийыште тўрлымө тўрым муын. Шке дневникешыже тудо тыге возен: *«Икымше ялын лўмжө Чорай. Ондак мый татар да марий-влак илыман татар ялыш логалынна манын шонышым. Тыште пўрьеҥ-влак татар вургемым чият, но ўдырамаш-влак тошто марий вургемым арален коденят. Нуно чылан чий верам кучат, тиде Пўрө районысо финн-угор калык-влаклан келшен толеш. Тыште шочмо йылмымат аралален коденят, но йылмызе-влак, очыни, татар йылмын влиянийжым муын кертыт»*⁹⁷.

1902 ийыште финн-угор йылме-влак дене специалист, профессор Хейкки Паасонен Чорай ялыште илыше-влакын йылмыштым кок тылзе шымлен. Тудо ўдырамаш-влакын тўрлыман тувырым чийымыштым палемден да тўр-влакын лўмыштым умылтарыме шотышто шке полышыжым темлен. *«Мый кызыт марий ялыште улам. Тудо Пўрө ола деч йўдвел могырышто 25 меҥге өрдыжтө верланен. Тыят ты кундемыште лийынат манын улышышым. Мыйын тушеч кондымо тўр-влак улыт. Нунын лўмыштым тергынет гын, тыланет уло кумылын полшем»*.

Марий Элысе Калыкле тоштерлан негызым пыштыше марий шымлызе Тимофей Евсеевын коллекцийлаштыже тўн шотышто ош тувыр, ўмбал вургем ден вуеш пидме поян тўран шыґашовыч-влак улыт. Тудын эскерымыж почеш, а тудо 1924 ий шыжым лийын, эрвелмарий костюм татар вургем гай койын, молан манаш гын ўдырамаш-влакат, пўрьеґ-шамычат олача тувыр ден ўмбал вургемым чиеныт ⁹⁸.

1953 ийысе экспедиций деч вара Клавдия Козлова палемден: эрвелмарий-влакын вургемышт олыкмарий-влак дечын чотак ойыретемалтеш. Тудын шекланымыж почеш, ош вургемым пайрем годым гына чиеныт. Тўрлымў олмеш ўдырамаш-влак узорым куэныт, а тидлан налме шўртым кучылтыныт. Вуйчием шотышто Козлова поснак палемден: ўдырамаш-влак шовычым пидыт, а тўкым ушештарыше вуйчиемым – акайым – кучылтмым чарненыт манаш лиеш» ⁹⁹.

Этнограф Г.А.Сепеев научный литератур да Марий шымлыше институтын 1962, 1963 ден 1965 ийлесе экспедицийже-влак негызеш возымо «Эрвелмарий-влак» классический монографийыштыже эрвелмарий-влакын илыш-йўлашт дене палдарен. «Вургем» ужашыште эрвелмарий чиемын историйжым тудо вес калык-влак дене чак кылден шымлен ¹⁰⁰.

Мый мом ужынам? Икымше. Мый тўс ойыртемным пален налым! Тўс поянлык моткоч ўрыктарыш. «Шакмакан тувыр, он деч посна тўрлў тўс дене куымо тўран нарынче ончылсакыш. Пайрем годым чийыме куымо тўран, нўлтышан да тўрлў тўсан тувыр. Корнан олача пешмет. Сўаныште пидме (тудым орьеґ пидеш) тўрлыман да йолван (чокан) кугу шовыч. Тўрлў кугытан тўрлыман солык-влак. Кўчыкшў – каче ден тудын родо-тукымжылан орьеґнын пўлекше, кужужо – пўртым сўрастараш» ¹⁰¹.

Тўрло тўсан волгыдо вургем мылам йўршын палыдыме. Тоштерласе коллекцийлам гына шымлен, мый «марийын вургемже – ошо» манын шоненам. Сандене экспедицийыште ужмем моткочак чот ўрыктарыш. Мый теве мом улышышым: музей экспозиций – тиде икте, а чын илыш – йўршын весе.

Мыйын тўн темем – эрвелмарий-влакын йўлашт дене кылдалтше да кызытсе вургемыштым шымлымаш. Информаторем-влак «А мо тиде? Молан лач мемнан вургемым шымлынеда?» манын öрын йодыныт. Мыланем тыглай кечын чийыме калык вургем онгай лийын. Жап эртыме семын культур да культур поянлык вашталтеш, а мер илышыште лийше вашталтыш йўлаштат, кече еда илымаштат, тыгак мода ден вургемыштат палдырна. Мыйын шымлыме пашаштем, а тудо кумло ий наре шуйнен, темем кумдангы. Тудын тўн шонымашыже тукум гыч тукумыш куснышо вургемын вестўрлеммыже да калык ойыртемем почын ончыктышо костюмыш савырнымыже лийын. Но вара тудо «Тиде мо дене кылдалтын?» йодышлан вашмутым кычалмашке савырнен.

Кузе информаторым муаш? Кузе экспедицийыште шымлымашым эртараш да информант-влак деч мом да кузе йодышташ? Чийыме шотышто йодыш уло тўнямбалне илыше-влакым тургыжландара. Туге гынат кузе шкалан чияш да ешым чикташ йодыш эре ўдырамаш-влакын вачўмбалнышт. Информант-влак дене кутырымем годым нунын деч самырык жапыштым, могай вургемым чийымыштым йодыштынам. Ўдырамаш-влак тиде темылан уло кумылын вашештеныт. Нунын дечын аралалтше вургемыштым, нунын ужашыштым ончыкташ йодынам. Возен налмем годым мо кўлешым умылаш ешартыш йодышым пуэденам. Информатор-влак кокла гыч южыжо шочмо марий йылмыже дене гына ойлен. Вургем шотышто терминологийым да мом ойлымын тўн содержанияйжым умыленам, тылеч посна тўвыра пашаен-влакын полышыштлан кугу таум каласем. Совет жапыште мыланем культур пöлкан секретарьже-влак полшеныт. Полышым йодмемлан самырык марий пöрье-влак, шоналтен, вуйыштым удыралыч. «Кö вара полшен кертеш? – Кова-влак полшат!» Тыге мыйым илалшырак ўдырамаш-влак дека нангайышт, нунын пöртыш вашке самырык ўдыр-влакат миеш шуыч. Нуно Уфа гыч марий калык вургемым шымлаш толшо-влаклан öрыныт ыле!¹⁰²

Ик жапыштак возаш, сўретлаш, фотографироватлаш да чарныде йодышташ логалын. Көн вургемже, кунам ургымо (тўрлымö), чият тудым але уке, могай

пайремыш чўчкыдын чият? Шкешотан «выставке» деч посна мыланем самырык ўдыр-влакын марла чийымышт моткоч вучыдымо ыле. «Самырык-влак тыгак чият але мыланем ончыкташ гына чиеныт?», - йодам. - «Марий-влак куымо але налме куэм гыч чылан тувырым урген моштат» манын, ўдырамаш-влак ик йўк дене умылтаращ пижыч. 1987 ий 8 октябрьыште шке дневникышкем тыге возен шындышым: «Илалше ўдырамаш-влак куымо тўран тўрлў тўсан тувырым, а самырык-влак волгыдырак куэм гыч ургымым чият. Марлан кайышаш кажне ўдыр качын родо-тукымжылан пўлек шотеш кеч-могай вургемым да тувырым урген мошта».

Тиде статья мо дене ойыртемайтеш? Автор 1981 – 2015 ийлаште погымо полевой материал негызеш автор марий вургемын вашталт толмыжо шотышто шке эскерымыжым темла. Мыйын шонымаште, тўрлў мер-экономике условийлан кўра эрвелмарий-влак шке вургемыштым тўрлў семын вашталтылныт да вашталтылыт. Сандене нунын традиционный вургемыштым посна-посна гына огыл, тыгак совет, руш да тўнямбал мода кышкарыште шымлаш кўлеш.

Башкортостанысе марий яллаште пашам ыштыме опыт

1987 – 2001 ийлаште ялысе илышым ончалаш гын, марий вургемым чийыше-влакым чыла вере - уремыште, таве воктене, мўнгыштў сурт кокла пашам тўрлымў годым - ужаш лийын. Экспедиций жапыште чийыме койышым мый тўрлў вере - Балтач районысо Тевыл, Кўзей, Пўрў районысо Ўкўдў, Кужнур, Реве, Бурай районысо Кугу Шўкшан, Дўртыльў районысо Елтек, Йывачал ден Маядык, Калтаса районысо Калмаш, Киябак ден Шорьял, Караидель районысо Ўткўстў ден Чапаш, Краснокам районысо Чормак, Мишкан районысо Ардаш, Пўкленде, Кемей, Кульчубай, Соказа, Тымбай ден Чорай, Нуриман районысо Кугу Шеде, Янаул районысо Рабак ден Тумна, Шаран районысо Акпарс яллаште – эскеранам. Тидын годым тўрлў тувыр шинчалан перныш, чиемын ойыртемеже айдемын ийготшо денат кылдалтын. Илалшырак (70 ияш) ўдырамаш-влак куымо вынер гыч ургымо тувырым

чиеныт. «Мыланна тыгай тувыр келша. Молан нуным шондыкышто аралаш? Шешкын – модный, тўрлыман». Кокла ийготан ўдырамаш-влак мўнгыштў ошалге тўсан тыгыде пеледышан ситце гыч ургымо тувырым чиеныт. Пайремлан ик тўсан куэмыште тўрлыман тувырым ямдыленыт. Молодѣжь ден 18 – 20 ияш самырык ўдырамаш-влак пашаш рушла чиен коштыныт, но пайремыш марий вургем дене лектыныт. Тунемше-влак мўнгышто футболко да брюко дене коштыныт, тунемаш школ формым чиеныт, но кажныжын тўрлыман марий тувыржо лийын. «Тиде обязательно лийшаш. Ковам мылам у семын тувырым урген да тўрлен пуэн. Кушеч образецым налын? Икана мемнан ялыш Йошкар-Ола гыч сўретче-влак толыныт ыле. Нунын Йошкар-ола вел тўрлыман ош тувырышт мыланна келшыш. Ковам нунын узорыштым сўретлен налын да мыйын шемалге-канде тувырешем тўрлыш»¹⁰³.

«Шокшо. Ўдырамаш-влак ўмылыштў шинчат. Куш каяш? Нуно ял мучашысе тўр пўртыш каяш темлат. Тораите Ош Вичын вўдшў ден тудын ужар серже койыт, но ялыште ужар шудо пожар деч варасе гай нарынчалген пытен. Эсогыл пий-влакат шып улыт. Омсам самырык ўдырамаш почо. Ныл ияшрак изи ўдыр куанен шыргыжеш. Аваже мыланем марий тувыр-влакым ончыкта, тушто мотор пеледыш-влакым мастарын тўрлымў, моткочак сўралын коеш. Тудо шкеак тўрла да урга. Вара оҢеш сакыме ший согам ончыктыш. Мый тувырым кузе шулмым, тудын узоржым да сўрастарыме ўзгаржым сўретлем, изи ўдыр тидым умылаш тыршенак эскера. Согаже моткочак сўрал, тушто ожнысо окса, шўртняҢдыме теҢге-влак улыт.

Озаватылан тауштен, угыч уремыш лектам. Ўмылыштў тўшка дене ўдырамаш-влак шинчат. «Вургем? Те тошто марий тувырым ончынеда? Ме тыланда ончыктена! Ме чыланат кына вуйшовычан ўдырамашын суртышкыжо каена. Кудывечиште мемнам ўдыржў вашлиеиш да вигак коваж деке клатыш ужата. Тыште мыланна шакмак (клеткан) тувырым, кызыт гына ургымо, у шовырым ончыктат. Коваже тудым колаш ямдылен, тудо ынде вучен кия. Шондыкышто тоштат, у тувыр-влакат улыт. Ўдыржў мыланем шке тувыржсо-влакым ончыкта, тудын икафыштыже у, тўрлымў тувыр-влак кият. Шкеже Благовещенск педучилищыште тунемеш. Моло ўдырамаш-влакланат оҢай лие. Икмыняр жап гыч пўлем выставке залыш саырна. Чылан шке вургемыштым ончыктынеиш. Вара гына озаватын ожнысо оҢ согам ончыкташ кумылжсо лекте»¹⁰⁴.

Кокымшо экспедицийыште мый тыгай иктешлымашым ыштышым: Калтаса, Мишкан ден Пүрө районлаште марий калык вургем аралалтын, ўдырамаш-влак, ийготым ончыде, чылан гаяк марий тувырым ургеныт да тўрленыт, тыгодым узоржат тўрлө, тўржат поян лийын»¹⁰⁵.

1991 ийысе кеҢежым мый Чорай ялыште эртарышым да верысе калык дене илышым. Информантем-влак кугурак ийготан ўдырамаш, 1935 – 1940 ийлаште шочшо-влак ылыч. Кокла ийготан удырамаш-влак налме куэм гыч ургымо тувырым чият манын, мый уже палемдышым. Вич ий жапыште шке куымо куэм гыч ургымо тувырым шуэнрак чияш тўҢгалыныт. Нине илалше ўдырамаш-влаклан көра вургемым шымлымаште мыйын у теме шочо – колышо-влакын чиемышт.

Вес тўня – тыгаяк марий илыш. Кайыше-влак туштат илаш тўҢгалыт, сандене тиде татым вучат да тудлан ямдылалтыт. Нунын шонымышт почеш, колышо марий вургемым чиен тунемын, вес семын кузе чийышашым огешат пале, садлан тудым обязательно марла чиктен пыштыман. Тидын годым информаторем-влак марий тувырын кўлешлыкшым пеҢгыдемденыт да шондыкышто аралалтше колышаш вургемыштым уло кумылын ончыктеныт. Информант-влак палемдат: колышаш вургем - марий-влакын ойыртегалтше палышт¹⁰⁶.

Вес гана, 1998 ий кеҢежым, экспедицийыш мийыдем годым, ялыште сўан лийын. Тушто мый пайрем да йўла дене кылдалтше марий вургемым шымлен кертым. ОрьеҢ марий вургемым шочмо сурт гыч пуртымо ава деке наҢгайыме годым гына чиен. Марлан кайыше ўдырын ўмбалныже пайрем вургем – тўрлыман тувыр, тўрлө тўсан пеледышым тўрлыман ош ончылсакыш ден шем пешмет – лийын. Вуешыже тыгыде ший окса гыч ыштыме такиям упшалын, оҢешыже ший окса да окса гай койшо ший гыч ыштыме согам сакен. Сўан годым орьеҢ олесе семын ош тувырым чиен. Сўанвате-влак марий тувыр, ончылсакыш дене лийыныт, оҢешышт согам сакеныт. Кажне ўдырамаш шовычым пидын, вачўмбакаат кугу шовычым

пыштеныт. Палемдаш күлеш, йўла почеш оръен пуртымо аважлан да эргын суртыштыжо ава лийшашыжлан марий тувырым чиктен.

2009 ий августышто уремыште йөршын вес сүретым ужым. Йоча ден самырык-влак футболкым, леггинсым, джинсым, туникым чиеныт, кызытсе модо почеш уло тўнямбалне тыге чият. Пашашкат ўдырамаш-влак модо почешак чиеныт. Марий тувыр ден ончылсакышан икмыняр илалше ўдырамашым гына ужым, нунынат ўмбалнышт волгыдо тўсан пидме жакет але кужу кофто лийын. А молан те марла чиен коштыда манын йодмылан нуно тыге вашештеныт: «Мемнан марий тувырна шуко кодын, молан уым налаш?» Пидме кофто ден жакетым нуно шке ялыштыштак пазарыште налыныт, «шокшылан» да «моторлан» чият. Тыглай кечын марий вургемым шагал ужаш логалын, но йодмем почеш мыланем тудым ончыктеныт. Туныктышо, тўвыра пашаен ден доярке-влакын шондыкыштышт тўрлө - пыштыман, тўрмылан, шакмакан – марий тувыр, ончылсакыш, пешмет, кумалтышыш чийыме ош шовыр, шокшо мыжер-влак аралалтыныт. Кова ден кокла ийготан ўдырамаш-влак шкаланышт, йодмо почеш моло-влакланат, марий тувыр ден ончылсакышым ик тўсан капрон ден синтетике куэм гыч ургеныт. Эн тўнжө , вургемыште гладь дене тўрлымө тўрлө тўсан кугу пеледыш-влак улыт. Йодмем почеш ўдырамаш-влак уло кумылын марий вургемым чият да вуешышт шовычым пидыт. «Марий йўла почеш шовыч деч посна нигузе ок лий!». Калык вургем кызытеш эше йомын огыл, тачат ила, но тўн шотышто тудо пайрем але йўла вургем семын аралалтын.

Мыланна Мишкан районысо Пўнчер ялыште сўаныште лияш пиал шыргыжале. Вургем шотышто сўан йўла икмыняр у кончыш дене палдарыш. Марлан кайыше ўдыр, шочмо сурт гыч пуртымо ава деке кайыме годым, марла чиен ыле. Тунам тудо «Сўаныштат марла чием!» манын сўрыш. Туге гынат сўан кечын, содыки, тудо марлан кайышаш качыжын Ўпө олаште налме рушла ош тувырымак чиен ыле. Йолташ ўдыржө, оръенгын аваж ден пуртымо аваже марла чиеныт, а моло унаже кызытсе вургем дене лийыныт. Мый кўчык джинс юбкым, топым, туникым, принт да сўрет дене

сöрастарыме кофточкым, блузкым ужынам. Качын суртыштыжо вес сүрет лийын: ўдырамаш-влак марий вургемым чиеныт, вуешышт ялукым пидыныт. Южыштын онгыштышт сога кечен.

Верысе администрацийын енже ешым Тымбай ялыште регистрироватлен. Тудак вара сўан годым сўан тарватыше вате лийын. «Ме мийыме годым Зоя регистрацийлан тувырым шымарта ыле. Диваныште ўдыржö-влаклан сўаныш чияш ямдылыме марий тувыр-влак киеныт. Зоя шкаф гыч изирак сумкым лукто, тушто тудын онеш сакыме сога аралалтеш. Тудым ший окса да оксала койшо ший гыч ыштыме. Могай тувыржым чияш? А нуно түрлö түсан улыт: ужарге, йошкарге да нарынчалге (йүдсаре). «Йүдсар тувыржым ом чие, – ойла тудо. – Тудым мый ўмаште шке ўдыремын сўанжылан ургенам ыле. Вашкыдем дене ончылсакыште узорым урвалте түрышто огыл, а покшелне түрленам. Сандене нимат ыш лек». Тыге Зоя нарынчалге тувырымак чия, но тудын ўмбаке ужар ончылсакышым кылден шында»¹⁰⁷.

Качын суртыштыжо шешке лийше пелашыжын ача-аваж ден родо-тукымжылан тувырым чикта, шовычым пидыкта; чыла тувырым олаште налме.

Пошкырт кундемысе марий яллаште калык вургем йомын огыл. Тудым кызытсе куэм гыч ургат, но түн шотышто пайремлан да еш йўла дене кылдалтше вашлиймашлан ямдылат. Пытартыш жапыште сўан вуйчием – такия – угыч илышыш пöртылаш түналын. Тидым посна ойыртом семын палемдаш күлеш. 2009 ийыште Пўнчер ялыште мыланна кум тыгай вуйчиемым ончыктышт, нуным тошто такиям пужен ыштеныт. Такия – оръен сўан вургемын ик күлешан ужашышкыже савырнен. Ешыште такия аралалтын кодын огыл гын, сўанлан тудым жаплан вес ен дечын налыт. Тыге вуйчиемым статусшо нöлталалтын, такия сўан символыш савырнен. Информант-влак тидым вуйчиемым моторлыкшо да аралтыш сомылым шуктымьж дене умылтарышт. Пошкырт марий-влак шке вургемыштым түрлö культур фестивальлашке чият да тыге посна калык семын ойыртемалтмыштым ончыктат.

Урал марий-влак коклаште

Урал марий-влакын тўвырашт шотышто специалист профессор Г.Н. Чагин пермь марий-влакын вургемышт нерген тыгерак возен: «XIX курымдын икымше пельштыже руш калык дене кыллан кўра ош вынер олмеш шке куымо олача куэмым, а XIX курым кыдалне фабрикыште ыштыме куэмым кучылташ тўнгалыныт. Ёдырамаш ош вынер тувыр олача-вулачаш савырнен, но тудым ургаш тошто семынак шуледеныт да тўрленыт. Варарак урвалтым, шўша ден шокшым куымо узор да тасма дене, южгунам тыгыде шер, полдыш да окса дене вашталтеныт. XIX курым кыдалне у сынан ёдырамаш вургем лекташ тўнгалын – тунике семын пўчкедымаш (шуледымаш) тувырын кўшыл ужашыштыже гына аралалт кодын, а тудын урвалтыже, налме куэм гыч икмыняр олача корным икте-весе дене ушымылан да коклашкышт ишке (велыж) семын пуртен, тыгак вияш да йожек пўремым ургымылан кумдангы»¹⁰⁸.

Финляндийысе Национальный музейыште аралалтше коллекциялаште Пермь кундем Кишерт районысо Лок ял гыч изирак материал уло. Тудым 1910 ийыште финн учёный А.О. Хейкель ден Тимофей Евсеев погеныт.

Свердловск ден красноуфимск марий-влакын вургемыштым мый кузе ужынам? Мый шкеже Арти районысо Изи Тавра ден Кыркеде, Красноуфимск районысо Кугу Тавра, Пугалыш, Одысола, Сарсы ден Юва, Суксун районысо Энгертўр яллаште эскеренам, опытем уло. 1996 ий кенгежым Красноуфимск районысо культур пўлкан секретарьже марий-влак нерген тыгерак ойлыш: «Мемнан марий-влакым муро, куштымаш да мотор вургемышт дене палат! А мо дене нуно эше палыме улыт? Шочмо йылмым палымышт дене. Мемнан марий-влак шке шочмо йылмышт денат, рушлат ойлат, тыгак татар ден одо йылмымат палат»¹⁰⁹.

Практикыште тиде мом ончыкта? Икана 1996 ий июнышто йўран да юалге игечыште мыланна Свердловск кундемысе Юва ялыште лияш пиал шыргыжале. Уремыште шем мыжеран, ош носки ден шем калошым чийыше ёдырамаш-влак ошкылыт ыле. Ме нунын дене палыме лийна да мыжер

йымалне марий тувыран улмыштым пален нална. Нунын тувырышт шке куымо шакмакан куэм гыч ургалтеш, пүчкедымыже вияш шүшан туникым ушештара. Шүша, урвалте ден шокш мучашыже тасма да кружева дене сӧрастарыме. Пүчмӧ верыште шеме, нарынче да ужар тӱсан шүртӧ дене геометрический форман тӱр коеш. Урвалтыштат орнаметым тӱрлымӧ, тӱрлӧ тӱсан тасма ден кумда кружева тӱн шотышто шеме улыт. Вачывалне йошкар тӱсан налме куэм гыч ургымо аппликаций, тудо тупын пелыже марте шуйна. Изирак онан ончылсакышымат тугаяк куэм гыч ургымо. Тыглай кечын чийыме вургем коклаште тӱс кайыме тувырымат ужна, тидыже чӱчкыдын мушмылан кӧра лиеш, а пайрем тувырым йылгыжше окса да чинче дене сӧрастарыме.

Урал кундемыште марий вургемым кокла ийготан ӱдырамаш-влак гына чиеныт. Самырык-влак Семык ден Сабантуй пайремыш гына марла чиен лектыныт. Нуно марий тувырым сценыште да йӱла пайрем годым гына чияш кӱлешанлан шотленыт. У костюмым ялысе ургызылан ургаш пуэныт. Юваште илыше мастар (1926 ийыште шочын) йодын мийышын куэмже гыч тувырым, ончылсакышым да мыжерым урген. Тиде ялыште тӱрлӧ этнический группыш пурышо-влак – марий, одо, руш, татар – пырля иленыт. Нунылан могай вургем кӱлешым ургызо чыла пален. Тудо ачажын тӱнгалме пашажым умабкыже шуен. Ачаже ургызо лийын да ургымо машинажат ӱдыржылан кодын. Информантын мутшо почеш, вургемым кучылтмашат вашталтын. 1960 ийлаште кажне ӱдырамаш шыжым шкаланже у мыжерым ургыктен гын, 1980 ийлаште йодын мийыше-влак ятырлан шагалеминыт. 1996 ийыште у чиемым йодшо-влак лекташ тӱнгалыныт, ынде ӱдырамаш-влаклан шаралтен почаш лийме да поян сӧрастарыме вургем кӱлын.

Пример шотеш ик типичный озанлыкым ончыкташ лиеш, тушто кок тукум пырля илен. Ача-аван шондыкыштыжо пӧрӱен ден ӱдырамаш тувыр-влак киеныт: ожнысо семын пүчкеден ургымо, тӱрлымӧ да окса дене сӧрастарыме вич пӧрӱен тувыр, кок пидме чокан ӱшто, лу тӱрлымӧ кужу ӱдырамаш тувыр, тыглай кечын да пайрем годым чийыме лу ончылсакыш, визыт деч

шагал огыл түрлө сынан мыжер, пидме да коваште гыч ыштыме вич үштө, вуеш чийыме поян түран калпак, пылыш алга ден обязательно ош түсан пидме носки. Шешкын – модный футболко, юбко, джинс, блузко, тувыр-влак да пытаргыш модо дене келшышын ургымо, ырес дене түрлымö, чинче да тыгыде шер дене сорастарыме ик марий тувыр.

1996 – 1997 ийлаште урал марий-влакын илыме яллаштышт марий вургемым чийымаш тыглай кончыш лийын гынат, илыше-влак, мутлан, Анива кова (1922 ийыште шочшо), удмурт калык гыч, чиём шотышто тыгерак ойлен: «Ончыч чийыме вургем айдеме нерген чыла каласкален. А кызыт ончылнет кө шога да кушеч толын, ала марий, ала одо, палашат ок лий». Ёдырамаш-влакат, пөръеҥжат практике да эстетике шонымаш дене түрлыман олача-вулача тувырым чият. Ёдырамаш вуйчиемым, *калпакым* (Юва) да *акйым* (Кугу Тавра) поснак палемдыман. Нуным уремыш чүчкыдын чиен огытыл гынат, илалше ёдырамаш-влакын (1925 – 1935 ийлаште шочшо) шондыкыштышт тыгай вуйчиемым ятыр муна. Ик ёдырамашын эсогыл кум тюрюкше лийын, кокытшым шке кид дене пайремыш гына чияш ыштен да марлан лекме жап гычак арален, а кумшыжо кызытсе жаплан келшыше лийын да тыглай кечын чияш ышталтын. Марий тувыр шке күлешлыкшым йомдарен огыл, тидым теве мо пёнгыдемда: ёдырамаш-влак лач традиционный техникым кучылтын, ургенат, түрленат моштеныт, нуно түрын лёмжымат, мом ончыктымыжымат паленыт¹¹⁰.

Ныргында ден Калтакыште Семык пайрем

«Ёдыр-влакым изинек кидпашам ышташ – шёдыраш, пидаш, түрлаш, куаш – туныктеныт. Телым кас шинчымашыш погыненыт, эсогыл вес ялла гычат толыныт: Элнет, Марий Возжай, Варале, Эрыкса, Куклюк, Сарамак да молат. Керосин шагалрак пытыже манын, ик пёртыш погыненыт.

Шошылан ёдыр-влак ятыр межым шёдыреныт. Шошым нуно вынерым куэныт да мыжерлан сукнам ямдыленыт. Торешла опташ меж шёртым, кутышешлан кевытыште налме кез шёртым але йытын, тыгак кыне гыч шёдырымö шёртым кучылтыныт. Шке куымо сукна гыч мыжерым, вынер гыч пөръеҥ ден ёдырамаш тувырым, йолашым ургеныт. Налме шёртö гыч олача куэмым – шакмакан материалым - ыштененыт. Кажне кидмастарын шке узоржо лийын. Олача куэм (шотландке) гыч тувырым, окна занавескым,

покрывал ден үстел леведышым (скатертьым) ургеныт. Үстел леведышлан ош вынерым эскогыл шакмакан узор дене куэныт. Тидлан лүмын ыштыме үзгарым – саным – кучылтыныт. Солыкымат узор да тўр дене куэныт, кок мучаштыже йолвам (чокым) ыштеныт. Сукнам шокшо вўдыштö кученыт, вара пöрдыктеныт, шуарводно дене шуреныт. Тўшкан кырыме гоным черет дене перкалыме йўкышт сем семын йонгалтын, тидын гоным мурым шуйдареныт. Тыгай сукна пөҥгыде да чоткыдо лийын. Тыгай сукна гыч ургымо вургемым кужу жап чиеныт. Тушеч йолашым, мыжерым, тулупым, ыштырым, меж чулкам (онучи-чулки) ургеныт. Телым да кеҥежым йолыш йыдалым пидыныт, а поянрак ылышыже телым портышкемым чиен. Пазарыште узоран портышкемым наледеныт»¹¹¹ .

Михаил Захаровын (1932 ийыште шочшо) шке шарнымаштыже шўдыренкуэн ыштыме материал ден вургемын значенийже нерген умылаш лиеш. Тунамсе жап гыч мо аралалтын? Тудо палемда: йоча пагыт моткоч неле лийын. «Кова ден кугезе кова-влакын ыштыш-кучышыштым кочкишлан вашталтеныт. Омыта ден паша үзгар, товар, пила, кугу под, чойн, көршөк, кўмыж-совла, пун кўпчык, вургем, сöрастарыме арвер – мом вашталташ лийын, чылажымат пел ак дене ужаленна, а оксаже кочкаш каен... Кугезе кова ден коча-влаклан тау, нунылан көра ме ылыше кодынна»¹¹² .

Финн-угор Ушемын экспедиций прогграммышкыже чолман марий-влакын ялышт пурен огыл, сандене финн шымлызе-влак тушто лийын огытыл. Мыйын сведений почеш, 1977 ийыште Каракулин районыш Российысе этнографий музейын (ончыч тудо СССР калык-влакын кугыжаныш тоштерышт маналтын), а 1981 ийыште Марий Эл Республикысе Калыкле тоштерын пашаөҥже-влак миеныт. Мый гыч тушко 1995, 1996 ден 2015 ийлаште миенам. Тунам мый Грах районысо Марий Возжайыш, Алнаш районысо Варале ден Марий Гондырево, Агрыз районысо Сарсак-Омга, Карагөл районысо Пыргында ден Ныргында яллаште лийынам.

1995 ий июнь мучаште мый Пыргында ден Ныргындашке Удмурт Республикысе национальный музейын кугурак шанче пашаөҥже Серафима Лебедева дене миенам. Марий тўвыра рўдер тушто кок ялыште ылыше-влак дене пырля Семыкым эртарен. Пайрем ончычсо Тумер отышто лийын гынат, тудо кумалме йўла дене кылдалтын огыл ыле. Пайремыш тўрлö ийготан-влак

чумыргенит. Нуно Каракулин районысо ялла гыч гына огыл, тыгак Пошкырт кундем гычат лийыныт. Күан памаш (Каменный Ключ) ото Пыргында ял деч вич менге (уштыш) тораштырак, Чолман энгер серыште верланен.

«Шокшо ыле. Ёдырамаш-влак уло кумылын пайремлан ямдылалтыныт: вургемым мушкын шымартеныт, киндым пыштеныт, түрлө когылыбым, туарам ыштеныт, фольклор коллектив-влак репетицийым эртареныт. Но эрлашыжым эрдене чылан чот өрыктарыше ойган уверым колыныт: аварийыште самырык рвезын ёмыржө лугыч лийын да, ийгот шуын, шонго ёдырамаш колен. Колышо-влакым пагален, Пыргындаште ылыше-влак отышто лийшаш пайрем деч шөрленыт, но кастене, молгунамсе семынак, ике денышт уна-влакым вашлийыныт»¹¹³.

Пайрем верысе калыкын вургемжым, тыгодымак модный костюм-влакым ончыктымашке савырнен. Ныргындаште ылыше-влак тасма дене сорастарыме ик түсан тувырым чиеныт. Тувырым ургаш порсын ден капрон куэмым кевытыште налыныт. Тувыр урвалтыште, шокш мучаште да нолтышыштө кучымо тасма анысыр да тувыр түс дечын ойыртегалтше лийын. Ончылсакыш онган, тудын күкшытшо 10-12 см деч кугу лийын огыл, але он деч посна, лямкан лийын. Южо ёдырамаш ончылсакышым чиен огыл, но онеш шёеш пидышым але согам сакен. Тиде йыргешке форман, ший окса дене сорастарыме изирак куэм ластык. Самырык ден илалшырак ёдырамаш-влак вуешышт шовычым шенгекекыла кылденыт.

Ёдыр-шамычын фольклор коллективышт ты кундемысе пытартыш модым ончыктен. Нуно ик түсан тувырым чиеныт, ончылсакышышт онган огыл, а түрлө түсан лямкан лийын.

Кевытыште налме кеҥеж тувырышт түрлө, но чыланат практичный да йонан лийыныт, саманлан келшыше түшка модым почын пуэныт.¹¹⁴ Порсын, пелепорсын да атлас тувырым чийыше йоча-влак изи принцессе гай веле койыныт.

Пайремыште марий йёла дене келшышын ургымо верысе вургемым ончыктеныт. Кова-влакын шондыкыштышт олача-вулача ден узоран куымо куэм гыч ургымо тувыр ден ончылсакыш-влак аралалтыныт гынат, фольклор коллектив-влак сценыште мурен-чүчкаш ты вургемым чиен огытыл.

Тувырым пүчкедымыже ожнысо семынак кодын, куэмже гына шуко түрлө лийын. Марлан кайыше ўдырамаш-влак вуйчиём деч кораҥыныт, чыланат кевытыште але пазарыште налме йōнан вуйшовычым пидыныт. Онгеш сакыме сога йўла пайрем годым чийыме вургемын ужашыже семын веле аралалтын.

Коло ий гыч мо вашталтын? Кызытсе жапыште марий тувыр-влак могайрак улыт? 2015 ий 13 июньышто Татарстанысе Мензелинск районысо Калтак ялыште республик кўкшытан марий пайрем – Семык – лийын. Тушко Татарстан ден Марий Эл республикла гыч 300 утла уна погынен, 15 фольклор коллектив мастарлыкшым ончыктен. Пайремыште марий вургемым ончыктымаш лийын манын, каласен кертына мо?

Икымше шарнымаш – түрлө түсан вургем. Ош түс фонышто мый онгеш сакыме чолгыжшо настам, шемалге-канде, кына, нарынче да нарынчалге ончылсакыш-влакым ужынам. Фольклор ансамбль-влак йўла дене келшышын ургымо да сōрастарыме стилизованный костюм-влакым чиеныт. Йōратыме түс – ошо, түржо але геометрический форман, орнаментым шеме да йошкар шўртō дене түрленыт, але йошкар-ола вел тувырышто волгыдо түсан кушкыл узоран. Сценыште йўла почеш шакмакан олача куэм гыч ургымо ик тувырымат шым уж. А мероприятийыш погыншо участник-влак шотышто ойлаш гын, шке кид дене түрлымō да ургымо костюм-влакым, тыгыде шер, чинче да окса дене сōрастарыме түрлө украшенийым ятыр ужым. Согаште шуко оксажым тыглай ший дене вашталтыме.

Балтаси, Кукмор, Мамадыш, Алабога, Менделеевск, Мензелинск ден Муслюм районласе марий яллаште мый кок тыгай кончышым палемдынем. Икымше. Верысе калыкын шонымыж почеш, ме вараш кодынна. «1970-ше ийлаште чыла илалшырак ўдырамаш-влак марий вургемым чиеныт». Мыланна « Шонгырак ўдырамаш-влак марий вургемым колашлан араленыт, сандене традиционный костюм моткоч шагал кодын» манын умылтарышт. Икмыняр ўдырамаш аважын але коважын ожнысо тувыржым фольклор коллективлан выступатлаш келыштарен урген. Могай тудо традиционный

костюм? Йошкар тўсан куэм гыч ургымо шакмакан тувыр. Кўшыл ужашыжым тунике семын пўчмө, урвалтыжым тыгаяк тўсан куэм гыч, но шакмакшым йожек пўремден ургымо. Информант-влакын мутышт почеш, олача-вулача тувыр 1910 – 1920 ийлаште шочшо кова-влакын модышт лийын. Ава-влакын шуко тувырышт налме куэм гыч, ик тўсан сатин ден атлас але тыгыде пеледышан хлопчатобумажный куэм гыч ургымо лийын. Ончылсакышыже онан улмаш, а тувыр урвалтыжым нөлтен куэныт. Тўсшө түрлө лийын, йошкарге пелен нарынче, уजारге да шемалге-канде тўс-влак чот ойыртегалтыныт. Тўржө геометрический форман лийын. Угыч пужен ургымо ончылсакышыште – тарай гай йошкар тасма, йылгыжше чинче да ўлныжө – кружеван урвалте, тўн шотышто шем тўсан.

Кокла ийготан ўдырамаш-влак палемдат: марий вургем Семык пайремлан кōра гыч угыч илышыш пōртылын. Тудым Татарстаныште 1990 ий гыч эртарат. 2009 ийыште пайрем республикысе статусым налын да тушко фольклор коллектив-влак толаш тўналыныт, декоративно-прикладной искусство дене кылдалтше выставке-влакым эртарат. Пайремыш погынышо-влак южыжо марла чияш тўналын, но у семын. У модылан марий ўдырамаш, Элнет ялысе фольклор ансамбльын чолгаенже тўналтышым пыштен. 2002 ийыште ты ялыште Семыкым эртарыме годым тудо марла чиен лектын: түрлө тўсан тасма дене ургымо волгыдо атлас тувырым чиен, ончылсакыжат атлас гычак лийын, онешыже кумда ший согам сакен. Можо вара у лийын? Пайремыш марла чиен лекме шонымашыже калыклан келшен. Моло вер гыч толшо-влакат тудым куанен онченыт да марий тувырын моторлыкшым сайын акленыт. Вес ийын Семыклан марла чийыше-влак ешаралтыныт. Ўдырамаш-влакын шонымышт почеш, тиде сай пример лийын, сандене самырык ден кокла ийготан ўдырамаш-влак у сынан марла тувырым ургыкташ тўналыныт. Онеш пижыктыме сōрастарымашым шке ыштеныт, тидлан окса гай койшо шийым да бисерым кучылтыныт. Вуешышт шенгекрыла ыштен шовычым пидыт. Ока дене сōрастарыме тасмамат сангаш у семын пижыктат. «Ончыч тыгай лийын огыл, ме тыгайым одо-влакыным ужынна, нунын семынак меат

чияш тўғална». Марий вургемлан угыч илышыш пörтылаш мыняр жап күлеш? Ёдырамаш-влак марий вургемым йöратымыштым у тукумлан пуэн кодат мо? Южыштын изи ёдырышт фольклор коллективыш коштеш, но тушто нуно сценылык вургемым чият.

У йöным кажныже шке кумылын ойыра. Марла чийыше-влакым калык шöрын огеш ончо, мöнгешла, куана гына. Марий вургемын моторлыкшо эстетике могырым сылнын коеш. Эскерыше-влакын аклымышт марий вургемым пайрем күкшытыш гына огыл нöлталын, тудо ойыртегалтше сыныш савырнен. Татарстаныште эртарыме пайремлаште калык вургем марий-влакын символышт лийын.

Виче кундемыште

Уржум марий-влак Виче энерын пурла могырыштыжо верланеныт. 1920-шо ийла марте тиде район Виче губернийлан шотлалтын, варарак тудо Киров областын кумдыкышкыжо пурен. Уржум марий-влакын вургемышт шке кундемыштлан келшен толеш да Шернур ден У Торъял районлаште илыше олыкмарий-влак дечын ойыртегалтеш. Верысе диалект ойыртемым, тыгак материальный ден духовный культурым финн шымлызе-влак Антти Юханн Шёгрэн, Ёрьё Вихманн, Аксел Олай Хейкель ден Уно Харва шымленыт. Моско университетын профессоржо Клавдия Козлова тушто 1960 ийыште пашам ыштен, Марий шымлыше институтын пашаенже-влак 1976 ден 1989 ийлаште лийыныт. 1994 ий кенежым мый Уржум районысо Кугу Рой, Тём-Тём ден Малмыж районысо Кугу Кетек яллаште илыше-влакын вургемыштым шымленам ¹¹⁵.

Тём-Тём ялыш ме 1994 ий майыште мийышна. Икымше гана мом ужмем моточак öрыктарыш: уремыше ёдырамаш-влак ош тувыр да шаралтен почмо шем вургем дене коштыныт. Онгыштышт йылгыжше украшения да вуйыштышт нарынче сынан калпак ден түрлö пеледышан шовыч лийыныт. Йолешышт шем калошым, шемалге чулка ден ош меж носким чиеныт. Тиде кажне кечын чийыме вургемышт улмаш. Тыгай чиём дене ёдырамаш-влак

кевытыш сатум налаш, Түм-Түм эңерыш түрлыман тувырым шүалташ коштыныт, паренгым шынденыт да эр еда Виче эңер гыч мурдам луктеденыт.

22 майыште мыланна Вознесение Господня манме черке пайремым эртарымым ужаш логале. Түм-Түмыштö илыше-влак православий верам кучат гынат, колышо-влакымат пагалат. Эрдене 20 наре ўдырамаш автобус дене Шурма селаш кудале. Тушто 1990 ий гыч Александр Невский лүмеш черке пашам ышта. Службыш воктене верланыше марий ден руш ялла гыч ўдырамаш-влак погынат. Кажне ўдырамаш, национальностыым шотыш налде, вуешыже шовычым пидеш, но марий-влакым тора гычак палаш лиеш, нуно шке вургемышт дене ойыртегалтыт. Санга покшелне йылгыжалтше тыгыде окса дене сōрастарыме тўкō сынан вуйчиемым келыштареныт. Нуно шаралтен почмо шем вургемым чиеныт гынат, тудын йымач ош түрлыман тувырын урвалтыже койын. Службо годым ўдырамаш-влак икте-весьышт дене мутланеныт, утларакше вургем нерген кутыреныт. Нуно тўрым таҥастарен онченыт, бисерым, чинчым да шўртым кушто муаш да налаш лийме икте-весьыштан ойленыт. Мутланыме гыч пален лийын: кō марий вургем деч коранеже да рушла тувырым чияш ямде. Тыгай случай марла чияш шонышо моло еҥлан куэмым, тувырым да ший аршашым налаш йōным ыштен.

Ялыште пайрем умбакыже шуйнен. Кастене ўдырамаш-влак урем мучко пайрем вургем дене коштыныт гынат, вес семынак койыныт. Нуно шем мыжерыштым кудашыныт да ош шовырым чиеныт. Тудын тупыштыжо вияш, кок могырышто ишке семын (вельж) пўчкеден ургымо. Шовыр йымач поян тўран марий тувыр, онеш сакыме ший аршаш ден логар пидыш, тыгыде окса, полдыш да тыгыде шер дене сōрастарыме кумда шиян ўштö да он деч посна ургымо волгыдо тўсан ончылсакыш койыныт. Вуйышто – шемалге-йошкарге тўран, окса дене сōрастарыме нарынче сынан калпак, а пылышыште – кōрж. Калпак ўмбачын печатлыме сўретан кўрен тўсан шовычым пидыныт. Тудым *пранци шовыч* маныт, тыгайже шагал кодын, сандене тудо моткоч аклалтын.

Тоштырак шовычым муыныт гынат, налашак тыршенит. Информант-влак палемдат: ончыч тыгай шовычым Ешпаево селаште ыштенит.

1960 ийыште Клавдия Козлова теве мом эскерен: ўдырамаш-влак кынем шынденит да утларак тудын гыч куымо шўртö дене вургемым ургенит. ¹¹⁶

Информант-влак мыланна кыне шўртö дене куымо куэм гыч ургымо тувыр-влакым, ўмбал вургем ден ава-кова деч аралалт кодшо куэмыштым ончыктенит. Шкешт нуно ямде куэмым, порсын шўртым, чинчым, бисерым да полдыш-влакым Шурмаште але Йошкар-Оласе кевытыште наледенит. Кажне гаяк пörтышто пу гыч ыштыме тўрлымö шўдыш, күнчыла, ўштым куаш изирак станок лийыныт. Информатор-влакын мутышт почеш, нуным кызытат кучылтыт. Ош вургемым калык йўла дене келшышын тўрленит, тўр йыр шем шўртым колтенит, а узоржым шемалге-йошкарге тўс дене тўрленит. Тидлан межым але порсын шўртым кучылтыныт.

Виче кундемыште верланыше яллаште марий калыкын ош вургемже 1994 ий марте вашталтде аралалтын манаш лиеш. Кугу вашталтышыже ийгот дене кылдалтын: илалшырак ден кокла ийготан ўдырамаш-влак йўла дене келшышын чиенит, а самырык-влак – модо почеш. Ўдырамаш-влакын мутышт почеш, ожно нуно кузе ургенит, тўрленит да чиенит, кызытат тыгак чият, молан манаш гын тыге тунемыныт. Палемдаш күлеш, нине ял-влак кундемын рўдыж деч тораштырак верланеныт, тушто корнат, быт услугым пуышо верат уке.

Калыкын вургемже марий улмым ончыкта

Шымлыме пашаштем эрвел кундемыште верланыше марий яллаште калык вургем тўн верым налын. 1987 гыч 20015 ий марте мый тушто марий вургемын вашталтмыжым, тудын деке тўрлö кундемыште илыше марий ўдырамаш-влакын ончалтышыштым эскераш тыршенам.

Вургем – тиде культурын да калык поянлыкын ужашыже. Тўвыра да тўвыра поянлык эре вашталтеш, сандене калык вургемат, модо почеш чийыме вургемат тыгакак весемын. Марий яллаште калык вургем сайын аралалт

кодын, манаш лиеш. Ёдырамаш тувырым ош хлопчатобумажный да шке куымо тёрлө тусан олача куэм гыч ургеныт. Тыгай сомыл Кечывалвел Урал воктене илыше марий, удмурт ден чуваш-влаклан тыглай кончыш (явлений) лийын.¹¹⁷

Вургем кызытсе айдемын «мый» манмым ончыктышо, шкеж дене палдарыше да ойыртегалтше койышыжым почын пуышо моткоч кўлешан ужашыжлан шотлалтеш.¹¹⁸ Айдеме тёрлө вургемым чия, тыглай кечын чийыме вургемже тудын пайрем костюм дечын ойыртегалтеш.

Тидын шотышто ме культур антрополог Стюарт Холлын шонымашыж дене келшена. Тудо палемден: кажне айдеме мо дене гынат ойыртегалтеш.¹¹⁹

Ёдырамаш пашаш, спорт таҥасымашыш, мер пашаш да йўла пайремыш тёрлө семын чия. Кажне ситуаций кузе чийыме шотышто посна правилым (кодым) эскераш йодеш.

Эрвелмарий-влак нерген ойлымо годым проблематике моткочак неле. Жап шотышто шымлыме паша кужун – 1981 гыч 2015 ий марте – шуйнен. Тудо кумло утла ийым авалтен. Тиде пагытыште лу ийже совет жапым айла, тунам еҥ-влакын модный вургемлан интересышт лекташ тўналын. Ёдырамаш журналлаште совет жапысе стиль нерген кумдан возеныт, культур пёртлаште совет ден француз художественный фильм-влакым ончыктеныт, тушто актрисе-влак модный вургемым, брюко ден джинсым чиеныт. Ола ден яллаште ёдырамаш-влак модный журналлаште темлыме ой-каҥаш почеш чияш да олесе гай сўан вургемым налаш тыршеныт. Школышто тунемше ден тунуктышо-влак совет жапысе текстиль промышленностьын ургымо вургемжым чиеныт. Ялыште илыше ёдырамаш-влак мўнгыштак вургемым ургаш тўналыныт. Тунам нуно ёдырамаш ден йоча-влаклан 90 % модный вургемын шкеак ургеныт да чиемым ачалыме пашамат шкеак ыштеныт.¹²⁰

Еш-влак окса шотышто сайрак илаш тўналыныт, сандене яллаште ямде куэмым налаш йўн лектын.

Мыйын шонымаште, лач сар деч вара, поснак 1980 ийлаште, эрвелмарий яллаште кок кончыш палдырнен. У илышлан кўра самырык, интеллигенций

ден партий пашаен-влак у семын чияш тунгалыныт. Тидын годымак, ямде куэмым кучылтмылан көра, калык вургем, тушко тувыр, ончылсакыш да шаралтен колтымо чиём пуреныт, тыгак вашталтын. Костюмын тусшат весемын, ошо гыч түрлө тусаныш савырнен. Вашталтыш кече еда чийыме вургемыштат, пайрем чиемыштат палдырнен. Кокла ийготан удырамаш-влак шке йочаштлан пайрем сынан марий вургемым ургаш тунгалыныт. Тылеч посна марий тувырым быт портышто, ательеште ургыкташ да ярмингаште налаш лийын. Яллаште йодмо почеш ургеныт, тушто ургызо ден түрызö тыршеныт.

Мыйын шонымаште, марий-влакын эше «шылтыме» вургемыштат лийын. Южо верыште мый ош шовыр ден тувырым ужынам, мыйын «А тиде мо тыгай?» йодмемлан «Тиде кумалтышыш коштмо вургем» маныныт. Тиде теме тунам моткоч деликатный лийын, тудын нерген утыжым кутырен огытыл, но мый теве мом пален налым: тынеш пурдымыо марий-влак ош вургемым кумалаш гына чиеныт.

Совет жап деч вара вургем ятырлан шукемын. Руш удырамаш журнал ден телесериал-влаклан көра модо нерген чылан пален налыныт. Самырык-влак модо почеш чиеныт, йоча ден самырык удыр-влак, телесериалысе герой-влакым ончен, принцессе семын чияш тунгалыныт. Самырык удырамаш-влак модный вургемымат ойырен кертыныт, но тыгодым калык вургемын эстетикыжымат монден огытыл. Марий Эл Республикыште илыше марий-влак эрвелмарий-влакын «чын марий вургемыштым» акленыт. Самырык удырамаш-влак калык вургем дене түрлө кундемеште сценыш лектыныт. Тидлан нуно ковашт ден аваштын тувырыштым шкаланышт келшышын вашталтен ургеныт да йонанрак вургемыш савыреныт. Марий вургемым угыч кумалме отыш чияш тунгалыныт. Марий йула легальный лийын.

Пытартыш вич ийыште мо лийын? Тыглай кечын уремыште марий тувыр дене коштышым от уж. Тунемше, самырык удыр ден удырамаш-влак, кокла ийготан ден илалше-влакат кызытсе жаплан келшыше модный вургемым чият. Туге гынат кок пайремыш марий вургемым ойырат. Сун годым оршен,

тудын йолташ ўдыржө да пуртымо аваже, тыгак каче могырым сўан вате-влак шке кундемьштлан келшыше марий тувырым чият. Фестивальыш, поснак *Пеледыш пайрем ден Семыкыш*, ўдырамаш-влак уэмдыме марий костюмым чият.

Онай, но руш, татар ден пошкырт-влак тыгай вургемым чийымым да тудын эстетикыжым сайлан шотлат.¹²¹ Пайрем вургем марий-влакын илыме верыштышт калык ойыртемым почын пуаш полша.

Марий вургем кужу жап, 1970-ше ийла марте, аралалтын. Марий-влак тыгак Башкортостан, Татарстан ден Удмуртийыштат тўшкан илат. Палемдаш кўлеш, рўдө вер деч тораштырак, асфальт корно да муниципальный услугым пуышо вер-влак деч посна, илыше ўдырамаш-влак ожнысо йўла почешак, «ончысо семынак», чияш кумылан лийыныт. Моло калык-влак дене кыл, тунеммаш кайымаш да ял деч өрдыжтө пашам ыштымаш, телевизорышто ончыктымо передаче ден сото телефоным кучылтмаш самырык ўдырамаш-влакын гына огыл, эсогыл кокла ийготан ўдырамаш-влакынат койыш-шоктышыштым вашталтен. «Тыланда 1970 ийлесе илышым возен кодаш кўлеш ыле, тунам чыла шонгыен-влак марла чиеныт» манын, мыланем ятырын ойленыт. Туге гынат ме виянме процессым, йўла ден вургем вашталтмым шымлен кертна. Этнограф Тамара Молотован шымлымашыже почеш марий вургем тыгай лийын: «Калык вургемым марий-влак йўлам шуктымо да пайрем годым чият. Тыгай ойыртеме чыла тўшка марийлан келшен толеш. Пытаргыш лу ийыште марий тўран кызытсе вургем модыш пурен. Ондак, 1980 – 1990 ийлаште тудо Марий Элыште шарлен, а кызытсе жапыште тыгай вургемым эрвелмарий-влакат чият. Кызытсе саманыште, тўрлө йылман калык илыме ял ден селаште марий-влак олесе семынак чият гынат, пайрем годым кугурак ийготан марий-влак йўла дене келшыше вургемьшт денак ойыртемаптыт».¹²²

Культур наследиыш тўвыра учреждений деч посна эше тўрлө символ-влак пурат. Калык культур шкешотан дискурсым – значений-влакым ыштыме йöным ончыкта. Нуно мемнан пашанам организоватлат да шкенам умылаш полшат. Национальный культур негызеш калык могай тўшкаш пуремыж

шотышто шарнымашым арала. Тиде ойлымаш, калыкын илыш-йўлаж дене кылдалтше шарнымаш, символ да молат лийын кертеш. Ты радамаш ужал пушенгым, отым, вургемым, эртыше пагытым, тачысе кечым да молымат пурташ лиеш. Идентичность умылымашым почын пуаш «йўла», «угыч ыштымаш» да «жап деч өрдыжтө» термин-влак келшен толыт. Тидын годым йўла символ да ритуал дене кылдалтше койыш-шоктышым, тыгак нормо ден общепринятый дейвий-влакым ушен шога. Тыште кок кугу тенденцийым эскераш лиеш: ик могорым, тўнямбал кылын кўлешлыкше, вес могорым, верысе але национальный идентичностьым пенгыдемдаш тыршымаш палдырна. Шуко культуран тўняште йўлат, тыгак каже кечын илыме илышат идентичностьым вияндымаште эн кўлешан лийын кертыт.